

Havexerisamatimba wa Ikhonomi ya Vantima (BEE) wa boha eka ku kula

Hi Dzivamisoko lembeleli, nxaviselano wa havexerisamatimba wa ikhonomi ya vantima wo angarhela wa nkoka swonghasi wu fikeleriwile eKapa-Vuhumadyambu lowu wu antswisaka hi ndlela yo tivikana vutekaxiave bya mabindzu lama nga ehansi ka vun'wini bya vantima eka sekotara ya eneji.

Xitichi xa mafurha yo tala ya xihalaki lexi xi fambisiwaka hi BP Southern Africa eEast London xi xaviseriwile Wasaa, khamphani yo phurosesa tikhemikali ta oyilimbisi leyi tiyimelaka. Wasaa yi kumile rifuwo leru fambisiwaka ra xitichi hinkwaro na 20% ta nkavelo eka tiphayiphi to fambisa kusuka evukhungenelweni kufika exitichini.

Hi xiviko xa 2020 hi Khomixini ya Havexerisamatimba wa Ikhonomi ya Vantima wo Angarhela lexi kombaka leswaku tisekitara ta ikhonomi to tala ta kayivela eka swikongomisiwa swa vun'wini bya vavasati va vantima, makumelo lama hi khamphani leyi nga ehansi ka vun'wini bya vantima wa xisati wa xitichi xa mafurha ya xihalaki hi leswi humelelaka leswi nga swa nkoka eka matimu.

Swi hoxa xandla eka matshalatshala ya hina ya rixaka ku lulamisa nkalandzingano na ku tiyisisa leswaku ku na vutekaxiave byo tivikana hi vuningi bya tiko eka ikhonomi ya hina.

Ku nga ri khale ngopfu, ndzi tivise ku thoriwa ka Khansela yo Tsundzuxa ya Havexerisamatimba wa Ikhonomi ya Vantima wo Angarhela leyintshwa, leyi yi vumbiwaka hi mfumo, mabindzu, vatirhi na vakhomaxiave van'wana. Yi tumbuluxeriwile ku sirhelela xivangelolo xa ncinco wa ikhonomi.

Khansela leyi yi na timitsu ta yona eka xiviko xa 2001 lexi humesiweke hi Khomixini ya BEE.

Xiviko lexi xi tumbuluke kusuka eka ndzavisiso wo angarhela eka xivumbeko xa ikhonomi ya Afrika-Dzonga, na leswi a swi dingiwa ku cinca ikhonomi leyi, ku kurisa vun'wamabindzu bya vantima, ku tiyisisa leswaku ku na vufambisi na vun'wini bya vantima bya mabindzu, na ku tisa vavasati va vantima eka ntlovelo wa ikhonomi.

Haxawa, ku ta va ku ri malembexikhume mambirhi ya Nawu wa Havexerisamatimba wa Ikhonomi ya Vantima wo Angarhela (BBBEE)—lowu wu tumbuluxeke khansela leyi—wu pasisiwile.

Vutiboheleri bya hina i ku tiyisa na ku entisa havexerisamatimba wa ikhonomi lowu nga tsekatekiki. Leswi hi swona swi endlaka leswaku havexerisamatimba wa ikhonomi ya vantima wu va xiphemu xa nkoka lexi fambaka swin'we xa ku aka ka hina hi vuntshwa na nhlakarhelo wa ikhonomi loko ku tumbulukile ntungukulu wa COVID-19.

Lebyi hi byin'wana bya vutiyisisi lebyindzi byi hlamuseleke eka Khansela ya Mabindzu ya Vantima ekusunguleni ka n'hwetile leyi nga hela, laha hi kaneleke xiyimo xa BBBEE etikweni, ndzima leyi khatsiweke na leswi hi dingaka ku swi endlaka tanihi nhlanganelo ku aka ehenhla ka swikumiwa swa hina.

Ku tlhele ku va na ndzima yo tivikana eka malembexikhume mambirhi lama nga hundza, ku na swiyenge laha ku veke na ku tlhelela endzhaku. Hi tlhelerile endzhaku loko swi ta eka ku engetela ka vulawuri bya vufambisi bya vantima, ku antswisa nhluvukiso wa swikili, ku tiyisa nhluvukiso wa mabindzu na ku ndlandlamukisiwa maxavelo ya tinhundzu na vukorhokeri ku nyika swivandlanene eka vavasati na vantshwa va vantima.

Mfumo wa xihlawuhlawu wu akile hi vomu ikhonomi

leyi xandziweke leyi endle riweke ku vuyeriisa valungu. Vuningi bya vanhu va Afrika-Dzonga a va tsan'wiwile eka ikhonomi ya ntlovelo, laha van'wamabindzu va vantima va pfalleriweke eka tiindasitiri ta vuvavisi letitsongo emalokixini.

Emakumu ka mfumo wa xihlawuhlawu, vun'wini bya vantima bya tikhamphani leti xaxametiweke eka JSE a byi ri ehansi ka phesente yin'we. Nhlayo leyi a yi antswangi ngopfu eka 28 wa malembe lama nga hundza.

Hi nkarhi wun'we, ku vile na mapfumba ya tisekitara leti nga riki ta mfumo ya nkoka na magoza ya vomu hi mfumo ku humelerisa vutekaxiave lebyikulukumba na ku va na nkoka swinene bya vantima eka ikhonomi.

Exikarhi ka 2017 na 2020, kwalomu ka 500 ya mixaviselano ya havexerisamatimba yi rhumeriwile ku ya tsarisiwa eka Khomixini ya BBBEE. Eka tisekitarakulu to tanihi vuaki, miako, thekinoloji ya vuxokoxoko na vuhlanganisi, vupfumba na vutleketli na vun'wini bya vantima byi hundzisile swikongomisiwa.

Ncinco wa ikhonomi na ku kula ka ikhonomi swa fambisana. A ku nge vi na xin'we lexin'wana xi nga ri kona.

Hi ku pfanganisa ncinco eka phuroseso ya ku endlaka tifeme, hi ta antswisa ndzetelo wa ku kula lowu katsaka hinkwavo swinene lowu wu avelanaka rifuwo, handle ko ri hlengelela.

Ndzawulo ya Mabindzu, Vumaki na Mphikizano (DTIC) yi le ku hlongoriseni ka xikongomelokulu xa yona hi ku tirhisa minongoloko yo hambana-hambana. Yi katsa nseketelo wa nongoloko wa nseketelo wa mabindzu ya le malokixini, vuleteri lebyi yelanaka na ku rhumeriwa ka tinhundzu ematikweni mambe hi Nhlanganano wa Nhluvukiso wa Tifeme eka mabindzu lama nga ehansi

ka vun'wini bya vantshwa na vavasati, va vantima, na mpi-manyeto wa switirhisiwakulu lowu tlakusiweke eka tiSMME leti nga eka Zoni ya Ikhonomi yo Hlawuleka ya Tshwane.

Hi ku tirhisa makungukulu ya tisekitara hi le ku susumeteni ka ku endlaka swa laha tikweni leswi swi vuyeriisa mabindzu lama nga ehansi ka vun'wini bya vantima. Tanihi xikombiso, 10 ra varimi va tikontiraka va vantima va tumbuluxiwile va ri na vuvavisi bya R336 wa timiliyoni tanihi xiphemu xa kungukulu ra vufuwahuku. Mfumo wu tlhele wu simeka netiweke ya varhumeli va tinhundzu na vukorhokeri ematikweni mambe va vantima leyi yi nga ta hlanganisa tikhamphani leti nga ehansi ka vun'wini bya vantima eka swakudya, swimakiwa swa vujinhiniyara, tiphati ta mimovha, swimakiwa swa vuvongu na tisekitara tin'wana ta ikhonomi.

Tanihi xiphemu xa pfumba ra hina ra ku tumbuluxa rixaka rintshwa ra van'watifeme va vantima, n'wexemu mfumo wu pasise R2.5 wa tibiliyoni eka nseketelo wuntshwa eka kwalomu ka 180 wa van'watifeme va vantima hi xivumbeko xa swikweleti kusuka eka IDC na Nkwama wa Havexerisamatimba wa Rixaka (NEF) na timalimpfuneto kusuka eka xikimi xa swihlohloteri xa DTIC. Eka malembe manharhu lama taka R21 wa tibiliyoni to yisa emahlweni ti tibohiwile hi IDC, NEF na mihlangano yin'wana ku seketela van'watifeme va vantima. R25 wa tibiliyoni to engetela ti bohiwile ku seketela tikhamphani leti nga ehansi ka vun'wini bya vavasati, vantshwa na vatirhi va vantima.

Swi le rivaleni leswaku ntirho wo tala wu dinga ku endlaka ku tirhana na mitlho-ntlho yo tala leyi mabindzu ya vantima ma langutanaka

na yona. Leswi swi katsa ku tikeriwa ku fikelela xumakulu xo sungula bindzu na xo ndlandlamukisa na vuswikoti bya tiSMME ku kuma timakete ta swimakiwa swa tona. Mabindzu lama nga ehansi ka vun'wini bya vavasati va vantima, ngopfungopfu, ya hlangana na ku tikeriwa eka ku tirhana na mixaviselano ya havexerisamatimba wa mpimo lowukulu.

Ku tshova ndzhendzeleko wa nhluvukiso wa xiyimo xa le hansi hi ku tirhisa havexerisamatimba wa ikhonomi ya vantima a ko va ntsena leswi nga na nkoka swa vumunhu; swi tlhela swi va na mongo wa xibindzu.

Ku siyiwa ehendle loku yaka emahlweni ka vuningi bya vantima eka ntlovelo wa ikhonomi swi kamanyeta ku kula ka ikhonomi, leswi ekuheteleleni swi khumbaka mabindzu hinkwawo. Ku ndlandlamukisa tshaku ra mabindzu ra tiko i swa nkoka swonghasi eka ku kula.

Hi na vutihlamuleri lebyi avelaniwaka ku susumeta matshalatshala ya ku tiyisa BBBEE hikuva yi hi mayelana na ku herisa nkalandzingano. Tiikhonomi leti nga ringaniki ti tswala tinxaka leti nga ringaniki, naswona tinxaka leti nga ringaniki a ti kuli naswona a ti nyuki.

A swi lo hoxeka ntsena, kambe a swi yiseki emahlweni, eka mabindzu ku hlalisa swivumbeko swa wona swa vufambisi na swa vun'wini ngopfungopfu leswi nga swa valungu kumbe swa vaxinuna.

Endzhaku ka hinkwaswo, i vaaki va Afrika-Dzonga lava va nga vatirhisinkulu va tinhundzu na vukorhokeri. Leswi swi faneleke ku kombisiwa eka ku hambana ka maendlelo ya ku thola na ya vufambisi, eka vun'wini na le ka ku xaviwa ka tinhundzu na vukorhokeri.

Havexerisamatimba wa ikhonomi ya vantima wo angarhela a wu nga fikeleriwi ntsena hi ku tirhisa xinakulobye na vutiboheleri lebyi avelaniwaka eka ncinco.

Ku thoriwa ka Khansela ya BBBEE leyintshwa swi ta hi pfuna ku ndlandlamukisa mavuthu ya havexerisamatimba wa ikhonomi ya vantima wo angarhela. Ndzi kombela mabindzu, vatirhi na vumaki ku tirhisa na khansela leyi tanihiloko yi sungula ntirho lowa nkoka swonghasi.

Nxixo lowu hlayisekeke na ku va enawini i mahala

Allison Cooper

Ku hava xivangelo xo twala xa vavasati ku tirhisa tlilini ya nxixo leyi nga riki enawini na ku va wu nga hlayisekangi loko va lava ku herisa vuyimana bya vona.

Leswi i ku ya hi Xandla xa Holobye wa Rihanyo Dkd Sibongiseni Dhlomo, loyi a hlamuselaka leswaku, hi nawu vavasati hinkwavo va na mfanelo ya ku herisa vuyimana bya vona, mahala, exibedhlele xa mfumo kumbe tlilini ya mfumo hi nkarhi wa 12 wa mavhiki lamo sungula.

“Swa hi vavisa tanihi varhangeri va mfumo ku vona vanhu va ka hina va tshika vukorhokeri byo hlayiseka na ku va bya mahala, hi xivangelo xihhi kumbe xihhi, va ya hakela mali ya vona yo hetelela leyi va nga riki na yona ku hakela munhu ku veka vutomi bya vona enxungetweni. Ku hava xivangelo xo twala xa vavasati ku lulamisa vuyimana lebyi nga kunguhatiwangiki hi ku xixa loku nga hlayisekangiki na ku va ku nga ri enawini hikuva hinkwerhu ha endla swihoxo. Nxixo lowu nga riki enawini a hi nhlamulo,” ku vula Dkd Dhlomo.

Ndzawulo ya Rihanyo yi na 346 wa miako ya rihanyo ya mani na mani, leyi yi nyikaka vukorhokeri bya heriso wa vuyimana wo hlayiseka, a engetela.

Tona ti kumeka eKapa-Vuhumadyambu (46), Free State (16), Gauteng (25), KwaZulu-Natal (56), Limpopo (54), Mpumalanga (27), Kapa-N'walungu (tsevu), N'walungu-Vupeladyambu (26) na Kapa-Vupeladyambu (90).

Mipfilungano ya nxixo lowu nga riki enawini

Mulawuri wo Khomela wa Rihanyo ra Vana va Vantswedyaana na Vavasati eka Ndzawulo ya Rihanyo ya KwaZulu-Natal, Phalanndwa Muthuphei, u

vula leswaku vavasati va nga langutana na mipfilungano yo tala loko va endla nxixo etlilini ya nxixo leyi nga riki enawini.

“Mipfilungano ya xihatlayi katsa ku huma ka ngati ko tikisa, ku handzuka nomu wa xivelekelo, ku vaviseka ko tikisa ka swirho swa rimbewu na byeke, ntluletavuvabyi wa le ndzeni wa byeke na nchefuhato wa ngati.

“Eka nkarhi wo leha, vavasati va nga langutana ni nxungeto lowu tlakukekenyana wa ku nga kumi vana, vuyimana bya le handle ka xivelekelo, ku onhakeriwa hi ndzhwalo kumbe ku veleka masiku ma nga si fika kumbe hambu rifu,” ku vula Muthuphei.

“Vavasati va nga tlhela va karhatiwa hi switandzhaku swa le moyeni hikwalaho ka nxixo lowu nga riki enawini, lowu nga hlayisekangiki, lowu

katsaka mpfilungano wa mabibi ya mbilu ya le ndzhaku ka ku vaviseka, ntshikelelamiehleketo na swiphiso swo hanyisana na vanhu.

“Mixixo leyi nga hlayisekangiki yi nga tlhela yi katsa mikhumbo ya swa vanhu na ikhonomi yo hamboloka ehenhla ka vavasati, vana, mindyangu na miganga,” a engetela.

Ku hlawula tindlela ta nxixo lowu nga enawini

Muthuphei u vula leswaku vavasati lava va lavaka ku herisa vuyimana bya vona va ni tindlela to hlawula leti hlayisekeke na ku va ta mahala ku swi endla eka titlilini na swibedhlele swa mani na mani.

“Nhlawulo wa tindlela wu fanele ku kumeka, leti hinkwato ka yona ti bohekaka ku endliwa hi dokodela loyi a leteriweke na ku va na

ntokoto kumbe muongori wa xiphurofexinali,” a engetela.

Tindlela leti, ku nga va ta nxixo wa vutshunguri kumbe wa vuhandzuri, ti leteriwa hi leswaku vuyimana bya wansati loyi byi lehe kufika kwihi.

Nxixo wa vutshunguri, lowu wu khumbaka ku nwa swikatsa swimbirhi swa tiphilisi ku herisa vuyimana, swi nga endliwa kufika eka kaye wa mavhiki ya vuyimana.

“Endzhaku ka swona muvabyi u ta xixa n'wana wa le ndzeni a ri ekaya naswona ku nga ri etlilini kumbe exibedhlele,” ku vula Muthuphei.

Mixixo ya vuhandzuri yi endliwa hi muongori loyi a tsariseke (kufika eka 12 wa mavhiki) kumbe hi dokodela (kusuka eka 12 kufika eka 20 wa mavhiki).

Hi ku ya hi Nawu wa Nhlawulo hi mayelana na Heriso wa Vuyimana wa No ya 92 wa 1996 (Nawu lowu), nxixo wu nga tlhela wu endliwa kusuka eka 13 wa mavhiki kufika eka 20 wa mavhiki loko dokodela, endzhaku ka ku kaneri-

sana na wansati loyi a tikeke, a tshemba leswaku:

- Vuyimana lebyi yisiwaka emahlweni byi tisa nxungeto wa ku vaviseka eka rihanyo ra le mirini kumbe ra le miehlekeweni ra wansati loyi.
- Ku na nxungeto wo tivikana lowu n'wana wa le ndzeni a nga ta karhatiwa hi wona hikwalaho ka vulamari bya le mirini kumbe bya le miehlekeweni byo tikisa.
- Vuyimana lebyi tumbulukeke kusuka eka mpfi-nyo kumbe masangu ya maxaka.
- Vuyimana lebyi yisiwaka emahlweni byi ta khumba hi ndlela yo tivikana swiyimo swa vanhu kumbe ikhonomi swa wansati loyi.

Nxixo wu nga tlhela wu endleka endzhaku ka vhiki ra vu20 loko dokodela, endzhaku ko kanerisana na sungukati leyi tsariseke, a tshemba leswaku vuyimana lebyi yisiwaka emahlweni byi ta ngenisa vutomi bya wansati loyi ekhombeni, byi vanga ku vumbeka ko hamboloka ko tikisa ka n'wana wa le ndzeni kumbe byi tisa nxungeto wa ku vaviseka eka n'wana wa le ndzeni.

Hi ku ya hi Nawu lowu, vavasati hinkwawo, hambiloko va ri xihlangi xa le hansi ka malembe ya 18, va na mfanelo ya ku herisa vuyimana. A va lavi mpfumelelo kusuka eka vatswari kumbe muhlaysi wa vona. Hi ku ya hi Ndzawulo ya Rihanyo ya le Kapa-Vupeladyambu, loko u ri xihlangi, u ta tsundzuxiwa ku vulavula na munhu lonkulu loyi u nga n'wi tshembaka na ku ta na munhu un'wana eka nkarhi wa wena wa ku vonana. Hambiswiritano, a wu boheki ku endla tano.

Ku kuma vukoxoko byo tala hi mayelana na vukorhokeri bya nxixo lowu nga enawini, lowu hlayisekeke kumbe switsundzuxo mayelano ni vuyimana na nsivelambekeko, endzela ndhawu ya nhlaysi wa rihanyo ya mani na mani leyi nga ekusuhisui na wena.